

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра філософії та релігієзнавства

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
(освітній ступінь – «бакалавр»)
на тему: **«Образ світу і образ людини**
у трактаті Арістотеля «Риторика»

Виконала: студентка 4-го року навчання,
Спеціальність: 033 Філософія
Сидоренко Вікторія Вячеславівна

Керівник: Сватко Юрій Іванович,
доктор філологічних наук, професор

Рецензент _____
(прізвище та ініціали)

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою «_____»
Секретар ЕК _____
«_____» _____ 20__ р.

Київ – 2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....ст.3-10.

РОЗДІЛ І. Риторична спадщина Арістотеля, її місце в системі античного риторичного знання і значення для сучасних риторичних студій

§ 1. Риторика, її поява, роль і місце в античному світі.....ст. 11-15.

§ 2. Риторичне вчення Арістотеля та антична риторична традиція.....ст.15-20.

§ 3. Арістотель і його «Риторика» у світлі сучасних риторичних теорій і практик.....ст. 20-23.

РОЗДІЛ II. Риторично впорядкований образ світу в трактаті Арістотеля «Риторика»

§ 1. Композиція головного риторичного твору Арістотеля як путівник із належного облаштування античного космосу і людини ..ст. 24-26.

§ 2. Риторична «аксіоматика Арістотеля»: телеологія і модальні плани світу.....ст. 26-29.

§ 3. Складові ораторики і устрій державного світу як «спілкування політичного».....ст.29-34.

РОЗДІЛ III. «Риторика» Стагірита і риторичний образ людини

§ 1. Види ораторських промов: від телеології світу до цілей людської діяльностіст. 35-38.

§ 2. Інвенція як перша складова класичного риторичного канону: образ людини у світлі «пристрастей», «звичаїв» та «аргументів»..ст.38-41.

§ 3. Вікові та статусні образи людини у світлі Стагіритового вчення про «звичаї»ст.41-43.

ВИСНОВКИ.....ст.44-46.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....ст.47-51.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Запропонована тема, на перший погляд, видається дещо парадоксальною у фокусі дослідження філософії. Але коли ми згадаємо Платонову працю «Протагор», де риторичне «правило Сократа» постає основою для оформлення черговості власне філософських аргументів у відношенні при загалом негативних конотаціях щодо ораторського мистецтва софістів, то зв'язок філософії та риторики не видається дивним.

До того ж риторична майстерність, за Платоном, полягає не тільки і не стільки в софістичних вивертах. Риторика постає специфічною інтелектуальною справою, яка, натомість, «народжена», за висловом Ю. І. Сватко, «з духу філософії» (Сватко, 2014, с. 3). Тому риторичне мистецтво надзвичайно важливе для формування, а надалі й дослідження та розуміння, античного світосприйняття, яке, в свою чергу, вплинуло на розвиток загальноєвропейського міфу. Саме за допомогою риторики ми можемо прослідкувати, в якому смисловому та культурному полі розгортається європейська філософія. На взаємозв'язку філософії та риторики також наголошував Філострат, слова якого згадує С. С. Аверинцев у статті «Антична риторика і доля античного раціоналізму». Письменник зауважував на тому, що ритор та філософ насправді займаються одним і тим самим – міркують як «знавці» (Аверинцев, 1996, с. 131). У першу чергу, це стосується риторики Арістотеля – останньої з «трьох риторик», які вирізняють спеціалісти мовленнєвої комунікації в дослідженні класичної античної риторики, а саме *«риторики, що вивчає механізми мовленнєвого впливу»*. (Колесникова, 2014, с. 114)¹.

Зважаючи на це, у XX ст. вченими здійснюється «перевідкриття» риторичної традиції Арістотеля (Хаїм Перельман). В цей час починає активно досліджуватися частина арістотелівської логіки, котра насамперед пов'язана з діалектичними судженнями² з огляду на трактати Страгірита: «Риторика»,

1 Нагадаю, що перші дві риторики нині ідентифікують у такий спосіб: «риторика як мистецтво переконання» і «риторика гожої мови» (Колесникова, 2014, с. 114).

2 Пор. самий початок Аристотелевої «Риторики»: «Риторика – мистецтво, що відповідає діалектиці...» (Аристотель, РиторикаI, 1, с. 59).

«Топіка» та «Про софістичні міркування»³. Натомість одна з п'яти частин класичного риторичного канону, інвенція (лат. *inventio* – букв. 'винайти, що сказати'), й узагалі вважається розділом запропонованої саме Арістотелем «філософської риторики» (М. Л. Гаспаров). Пояснюється це тим, що завдання інвенції полягає перш за все в дослідженні промови, тож вона була радше «засобом науки, а не школи» (Гаспаров, 1972, с. 12). З огляду на сферу, котрою вона безпосередньо займається (пошук та відбір теми для мовлення), інвенція звернена до певного фрагменту дійсності. Таким чином, ця частина класичного риторичного канону потребує «типологізації» цього фрагментованого світу, іншими словами, вихідної категоризації. Без цього світ перетворювався б на цілковиту випадковість.

Шукана типологізація, як зазначають сучасні дослідники, й «виникла на підставі філософії» (Клюев, 1999, с. 23). Саме з огляду на це Арістотель вже в першій книзі свого трактату «Риторика» уточнює визначення інвенції як «доведення», зазначаючи, що головне завдання інвенції полягає у «віднаходження тих засобів переконання, котрі містять обраний об'єкт (думки: В. С.)» (Безменова, 1991, с. 23). Перш за все таким засобам переконання має відповідати логіка як «вчення про аргументи». Натомість важливим для формування інвенції виступає етика, основою котрої становлять «звичай», та патетика, вчення про «пристрасті». Тому вже зараз стає зрозумілим, що обрана нами тема є надзвичайно важливою з огляду на вивчення її саме філософією.

Досить цікавою при цьому постає спроба окреслити античну картину світу, котру заклав в свою «Риторику» Арістотель. А відтворивши цей старий світ, чи не спробувати нам окреслити й інші європейські культурні світу (зокрема й нинішній) засобами сучасного їм риторичного «мистецтва переконання»? З огляду на це, ми в нашому дипломному дослідженні вирішили розпочати все з початку.

3 Див. про цей повчальний сюжет щодо «виразної логіки життєвих випадковостей» (Сватко, 2014, с. 12), або «ймовірної логіки вільної в своїх вчинках особистості» (Сватко, 2014, с. 13), що її сам Арістотель називає логікою «діалектичних умовиводів» (Арістотель. Топіка I, 1, 30 17-18), чи просто «топікою», а О. Ф. Лосев і взагалі позначав як логіку «риторичну», – так ось, пор. цей сюжет, відтворений автором так званої «Нової Риторики» у книзі Х. Перельмана «Трактат про аргументацію: нова риторика» (1958), у викладі (Герасимова, Новоселов, 2003, с. 19) – слідом за (Рузавин, 1997, с. 48). Ще докладніше – див. у (Безменова, 1991, с. 44–48).

Стан наукової розробки теми. Дослідження риторичної спадщини Арістотеля є досить широким за своїм дискурсом. Аналіз його риторичного мистецтва в порівнянні з античною риторичною традицією софістів є вирішальним у формуванні уявлення про давньогрецьку риторичку. Розвитком цієї теми в своїй праці «Мистецтво переконання» займаються І. О. Герасимова та М. М. Новоселов, котрі не тільки окреслюють характерні риси софістичної риторики, а і визначають причини переходу до нової, Арістотелевої риторичної традиції. Про перелом порядку в античному світі, котрий поклав нові засади для осмислення світоустрою, пише в своїй праці «Народження риторики з духу філософії..» Ю. Сватко.

Натомість Е. Колесникова та І. Пантелеєва в своїх працях зосереджують увагу на дослідженні відомих Стагіриту різновидів промов, вимог до утворення цих промов та використання відповідних художніх елементів. Варто відзначити, що у ХХ ст. з'являються історичні послідовники риторичної традиції Арістотеля. Зокрема «Група μ» взялася за дослідження та осмислення топів та фігур. В свою чергу, Хаїм Перельман досліджує природу арістотелевої теорії аргументації. Значно сприяє з'ясуванню побудови ораторської промови М. Л. Гаспаров в своєму дослідженні «Антична риторика як система», де він здійснює широкий аналіз усіх частин класичного античного риторичного канону.

Натомість, оскільки вкрай важливим для «філософської риторики» Арістотеля є використання інвенції, дослідженням цього питання, крізь призму сучасних практик, займається Р. Торто в своїй праці «Арістотелівська риторична теорія, як основа для аналізу рекламних текстів у друкованих ЗМІ в Гані». Праця є досить цікавою для висвітлення впливу риторичної промови на природу людини та афекти.

З іншого боку О. О. Булгакова береться за висвітлення «топів» — досить важливої концептуальної частини риторичної спадщини Арістотеля. До вивчення цієї теми долучаються О. Ф. Лосєв (Лосев, 2000) та Ю. В. Шуйська (Шуйская, 2005). Загалом їх праці зосереджені на розкритті самої природи топів та місця останніх у парадигмі риторичного мистецтва.

Тож, як ми бачимо, риторична спадщина Арістотеля стала важливим надбанням для розвитку усього риторичного дискурсу, що й зумовило стали зацікавленість нею з боку дослідників. Натомість цікаво було б детальніше дослідити зв'язку між риторичною промовою та образом людини з її звичаями, пристрастями / афектами та аргументивним потенціалом в тій чи іншій культурно-історичній картині світу. З іншого боку, так само цікаво виглядає завдання проаналізувати, яким чином будуються риторичні промови з огляду на ті засади світоустрою, які врешті й формують самі ці згадані картини світу. Саме ці завдання й визначають дослідницькі пріоритети нашої подальшої роботи.

Об'єктом пропонованої дипломної роботи є риторичне «мистецтво промов» античного світу, його історичне становлення і формування в контексті загального риторичного вчення Стагірита.

Предметом дипломного дослідження є узагальнений «образ світу» і «образ людини», сформовані завдяки риторичним засобам і настановам, що були запропоновані в трактаті Арістотеля «Риторика».

Мета дослідження – здійснити цілісний структурний аналіз вагомого фрагменту риторичної спадщини Арістотеля, відтворивши актуальні для філософського та історико-філософського знання античний образ світу та античний образ людини на підставі трактату Арістотеля «Риторика», тим самим актуалізувати цей текст для власне філософського вжитку.

Завдання дослідження. З огляду на визначену тему завдання нашого дипломного дослідження виглядають таким чином.

- 1) визначити умови народження, роль і місце риторики в античній «картині світу» на тлі концептуальної взаємодії риторики і філософії, закладеної в античній культурі;
- 2) дослідити наріжні моменти риторичного вчення Арістотеля з огляду на класичний риторичний канон;
- 3) оцінити «Риторику» в світлі сучасних риторичних практик;
- 4) презентувати образ світу, окреслений в трактаті Стагірита «Риторика», визначивши його вплив і внесок у формування античного світогляду;

- 5) проаналізувати зафіксований в Арістотелевій «Риторичній» античний «світ людини» як приклад тогочасного впорядкованого суспільства і держави;
- 6) окреслити виміри людини як суб'єкта співжиття, справедливості та безпеки в рамках арістотелівського розуміння держави як «спілкування політичного»;
- 7) розглянути особливості людської природи у світлі трьох складних інвенцій, як першої складової класичного риторичного канону: етосу, логосу і пафосу – з урахуванням топіки Стагірита;
- 8) Уточнити особливості реалізації вчення Арістотеля про «звичай» з точки зору статусних характеристик людини за параметром «вік».

Структура роботи: пропонується для захисту дипломне дослідження складається зі Змісту, Вступу, трьох розділів (I, II, III) , Висновків та Списку використаних джерел (вітчизняних та іноземних) у складі сорока п'яти найменувань.

РОЗДІЛ I «Риторична спадщина Арістотеля, її місце в системі античного риторичного знання і значення для сучасних риторичних студій» присвячено дослідженню обставин народження риторичного мистецтва, а також ролі та місця в античному світі. Крім того, тут запропоновано аналіз риторичної концепції Стагірита у відповідності до античного риторичного канону. Наостанок у світлі сучасних риторичних практик розглянуто трактат Арістотеля «Риторика».

В РОЗДІЛІ II «Риторично впорядкований образ світу в трактаті Арістотеля «Риторика» досліджено «образ світу», що окреслений в праці Арістотеля «Риторика». Зазначено, що у світлі «світу людини», цей образ постає як приклад для впорядкування тогочасного суспільства і держави. Також у фокусі держави як «спілкування політичного» висвітлюється вимір людини як суб'єкта співжиття, справедливості та безпеки – трьох головних цілей держави, як їх розумів Арістотель.

РОЗДІЛ III «Риторика» Стагірита і риторичний образ людини» перш за все досліджує особливості людської вдачі, як їх представлено у трактаті

Арістотеля «Риторика». Аналізується, яким чином їх враховано у трьох складниках інвенції: «звичаях», «аргументах» і «пристрастях» – з урахуванням учення про топіку, розгорнутого в трактаті мислителя. Заразом у даному розділі спеціально розглядається вчення Арістотеля про «звичай» з огляду статусних характеристик людини в межах різних вікових категорій.

ВИСНОВКИ. У Висновках знайшли своє відображення основні результати, отримані при реалізації цілі та завдань пропонованого дипломного дослідження.

Теоретико-методологічні засади дослідження. В дипломному дослідженні знайшли своє застосування такі загальнофілософські інструменти, як трансцендентальний ⁴, а також герменевтичний ⁵ методи. При висвітленні основних тем і сюжетів дипломного дослідження дотримані загальнонаукові методологічні принципи адекватної історичної реконструкції, цілісності та системності, а також засади історичної та культурної толерантності. При аналізі текстів застосовані інструменти загальної філології та лінгвістики тексту.

Джерельна база дослідження складається з основоположного для нашого дипломного дослідження тексту Арістотелевого трактату «Риторика» в традиційному перекладі Володимира Апелърота та Надії Платонової (Аристотель, 2021). З іншого боку, для повнішого відтворення своєрідного авторського бачення давньогрецьким філософом проблем світу, людини та риторичної вправності ми вирішили залучити до нашого аналізу суміжні праці філософа зі Стагіри, а саме текст «Поетики», трактати «Про софістичні спростування», «Політика», «Топіка» та «Нікомахова етика». Також була використана науково–дослідницька література, зокрема, вже класична стаття М. Л. Гаспарова «Антична риторика як система» (Гаспаров, 1991), котра висвітлила всі елементи класичного риторичного канону. Натомість праця С. С. Аверинцева «Риторика та витоки європейської літературної традиції»

4 Ця «методологічна установка» (Сватко, 2012а; 2021) дозволяє в нашому випадку використовувати інструменти смислового пояснення залучених до аналізу фактів риторичної творчості Арістотеля.

5 Ця методологічна установка дозволяє здійснити «синтез дійсності та її власного образу» (Сватко, 2021, с. 64), у нашому випадку – риторичних «образу світу» та «образу людини» у виконанні Стагірита, задля розуміння та інтерпретації основних «силових ліній» античного світосприйняття.

(Аверинцев, 1996) дала змогу точніше визначити місце та значення риторичної традиції в античному світі. Дисертація А. Ф. Поручевської «Співвідношення риторики та філософії в культурах античної Греції та Стародавнього Риму» (Поручевская, 2014), прямо досліджує взаємодію риторичного мистецтва та філософії.

В свою чергу, у статті Ю. Сватко «Народження риторики з духу філософії, або Деякі наслідки античного філософування «з людським обличчям» (Сватко, 2014), ми можемо знайти відповідь на питання щодо зміни в розумінні засадничих моментів світоустрою, котрі спричинили народження риторики в епоху перших софістів, а потім сприяли переходу від софістичної риторики до аристотелівської риторичної традиції. Про відмінність між цими двома риторичними традиціями також пишуть І. О. Герасимова та М. М. Новоселов в своїй праці «Мистецтво переконання» (Герасимова & Новосёлов, 2003). Загалом автори праці окреслюють не тільки відмінність цих двох періодів в розвитку риторичного мистецтва. Вони ж звертають увагу на критику софістичної риторики Платоном та Арістотелем. Дотичними до цієї теми є стаття І. Пантелеєва «Становлення античної риторики: хронологія риторичних методів та стилів» (Пантелеева, 2013).

З огляду на попередні зауваження цілком очевидно, що вплив аристотелевої риторики на історію розвитку сучасного риторичного мистецтва є вагомим. Цю тему в своїй праці «Вступ до теорії риторики» висвітлює Е. Колесникова (Колесникова, 2014). Дослідниця визначає два напрями риторичного мистецтва: «Група μ » та Хаїм Перельман, – що утворилися в ХХ ст. та займалися розвитком важливих, для риторичної традиції Арістотеля, риторичних концепцій. Натомість Р. Торто у своїй статті «Арістотелівська риторична теорія як основа аналізу рекламних текстів у друкованій ЗМІ в Гані» (Torto, 2020) зазначає важливість риторики Арістотеля для реклами. А саме, він вказує яким чином складові інвенції можуть використовуватись в рекламі.

Також для дослідження особливостей аристотелевої риторики були залучені праці Г. А. Булгакової «Топіка в літературному процесі» (Булгакова, 2008), О. Ф.

Лосєва «Культурно–історичне значення античного скептицизму і діяльності Секса Емпірика» (Лосєв, 1976) та Ю. В. Шуйської «Топіка та аргументація в різноманітних теоріях риторики» (Шуйская, 2005). Зазначені праці дозволили дослідити проблему топів та їх різновидів, що є надважливою частиною загальнориторичного вчення Арістотеля.

В цілому залучена література дозволила суттєво уточнити основні дослідницькі позиції пропонованої дипломної роботи, залишивши при цьому місце для самостійного авторського аналізу.

РОЗДІЛ I

РИТОРИЧНА СПАДЩИНА АРІСТОТЕЛЯ ТА ЇЇ МІСЦЕ В СИСТЕМІ АНТИЧНОГО ЗНАННЯ І ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ СУЧАСНИХ РИТОРИЧНИХ СТУДІЙ

§ 1. РИТОРИКА, ЇЇ ПОЯВА, РОЛЬ І МІСЦЕ В АНТИЧНОМУ СВІТІ

Стародавнє мистецтво красномовства по сьогодні активно застосовується в усіх галузях суспільного життя. Особливу роль воно традиційно відіграє у сфері державного управління. Так було завжди – і на схилу античності, в еліністичну добу риторичний, завершальний клас пізньоантичного трівіуму саме й «готував громадянина до свідомої політичної діяльності» (Анненкова, 2012, с. 5). Тож не дивно, що вся сучасна риторика та риторичні досягнення завдячують своїм успіхом античному періоду, адже саме античність заклала основи ораторського мистецтва.

Впродовж свого більше ніж двохтисячолітнього існування риторика знала періоди злетів і занепадів. Загалом, як зазначає відома дослідниця риторичної проблематики Н. О. Безменова у своїх «Нарисах із теорії та історії риторики», практична значущість риторики для підвищення мовної культури західного суспільства є достатньо очевидною (Безменова, 1991, с. 7). З цієї точки зору нам видається достатньо важливим спробувати попередньо окреслити самі джерела виникнення риторичної справи у (прото)європейській історії та культурі. Вони самі по собі можуть багато розповісти вдумливому досліднику про роль і місце риторики в античному світі.

Вважається, що засновниками риторичної науки були софісти. Зважаючи на завдання нашого дослідження варто проаналізувати умови, котрі сприяли її виникненню. Власне, риторика бере свій початок на переломі переходу від родового аристократизму до полісної демократії. Цьому сприяло усвідомлення того, що колишні непорушні засади буття насправді є не настільки міцними та надійними. На цьому ґрунті формується нове розуміння матеріальних засад життя (Сватко, 2014, с. 4).

Тому сприймання матерії, як такої, змінює своє значення: «Чим більше

смислу явлено в будь-якій речі, тим більш зрозумілою є ця річ, тим точніше досягається все її можливе значення. І навпаки: чим менше смислу визирає з-поза випадкових матеріальних ознак речі, тим менше можна сказати про цю річ по суті» (Сватко, 2014, с. 4). Такий перебіг справ провокує усвідомлення всіх речей та самого світу в цілому як *проблеми* (Сватко, 2014, с. 4).

У зв'язку з цим головним завданням тогочасних інтелектуалів постає спроба досягнути цей новий світоустрій. Послугування старими звичаями, а саме: опорою лише на могутність та розум богів – вже не є актуальним. Адже боги уособлюють собою вищу істоту, котра є вищою над земним тілесним світом. З іншого боку, людина – це зовсім не божественний розум. Адже крім самого розуму, зауважує Ю. І. Сватко у згаданому дослідженні, вона наділена тілесністю, котрою якраз і керує розум. Таким чином, людина виступає «хоч і відносним, але все ж таки принципом саме розумного буття у цьому – теж наскрізь відносному – світі» (Сватко, 2014, с. 5). Тому будь-яка матерія, її якості існують та визнаються в світі так, як їх визнає людина. Її існування перш за все є, дійсно, відносним: власне, вона існує в міру своєї розумності. Це є справжнє джерело риторичного знання, котре ставить за мету переконання людини в межах її відносності. Такий стан речей окреслював філософ Протагор, котрому, як наголошує Ю. Сватко, Діоген Лаерцій віддав роль засновника риторичного мистецтва (Сватко, 2014, с. 5).

Загалом античний світ характеризувався культурою, яку греки називали «пайдея», в перекладі – «виховання». Саме тут був сконцентрований синтез двох складових: риторики та філософії. Варто наголосити на тому, що філософія займалась вихованням думки, натомість риторика — слова (Аверинцева, 1996, с. 352).

Зазначені галузі знання переслідували суміжні цілі: філософія прагнула віднайти істину, ціллю риторики було віднаходження переконливості. Але на шляху до своєї мети, кожна з них перебирала на себе обов'язки іншої, наголошуючи на власній першості. Філософія наполягала, що вона і є істинною риторикою; натомість, риторика претендувала на звання істинної філософії,

послугуючись постанттю Цицерона (Аверинцев, 1996, с. 352). Така боротьба була спровокована тим, що зазначені галузі намагались одноосібно встановити і приписати своєму дбанню зв'язок між думкою та словом. Попри це Філострат, намагаючись урегулювати конфлікт між філософією та риторикою, наполягав на двох аспектах: насамперед він зауважував, що робота ритора та філософа полягає в одному і тому ж ; друге його переконання полягало в тому, що робота ритора нічим не гірша від діяльності філософа (Аверинцев, 1996, с. 131).

З іншого ж боку, автори і дослідники риторичних настанов вдавалися до зрівняння риторики та поезики. Підставою для цього виступав їх предмет. Власне риторика мала за предмет прозаїчні тексти, а поезика послугувалася текстами поетичними. На відміну від риторики поетичні тексти не несуть під собою практичної складової, а в переважній більшості є об'єктом естетичної насолоди. Натомість, С. С. Аверинцев у своїй праці «Риторика як підхід до узагальнення дійсності» наполягає на визначній рисі, котра притаманна для риторики та поезики синкрисису: «шлях від загального до приватного, від універсалії до речі і особи» (Аверинцев, 1996, с.159).

Необхідно звернути увагу, що відтворення риторичної установки за античних часів ми можемо прослідковувати, звернувшись до античних віршів, котрі присвячені різним творам мистецтва. Особливістю її проявів є те, що такі вірші переважно мають за мету не розповідь про витвори мистецтва, а вірші стосовно витворів мистецтва. Тому вони не встановлюють за ціль покликати у людини певні емоції, а більшою мірою слугують «вправами для роздумів» (Аверинцева, 1996, с. 171).

Таким чином, можна зробити виновок, що риторика виступає для греків не лише як володіння словом та правильність його використання, вона уособлює в собі певний акт пізнання (Гаспаров, 1991, с.30), коли вчинки зводяться до загальних норм закону.

Якщо поринути вглиб історії риторичного мистецтва, то ми можемо зауважити, що важливою частиною риторики було її активне застосування в судових процедурах. Цей прояв риторичного мистецтва став актуальним в

період становлення риторики, що визначається виникненням полісу. На той час риторика виступила основною зброєю в політичних дебатах. Всі функції, які до цього належали компетенції правителя, за зміни порядку, стають сферою діяльності оратора, котрий натомість має вималювати чітку форму доведень. Базуватися політична промова мала на засадах понять про безпеку та про гідність держави. Власне, на цьому в подальшому і мають формуватись всі публічні промови. До слова, публічність стає невід'ємною характерною рисою полісу. Цей фактор ми відстежуємо з огляду на публічність судових процесів, відкритому доступі до літератури, котра раніше надавалась лише для привілейованого суспільства, наразі стає частиною загальної суспільної культури.

За античності риторичне мистецтво розробило свій канон, завдяки якому мала формуватися вдала промова. Першою, і з огляду на мистецтво побудови промови, складовою цього канону виступає інвенція (віднаходження матеріалу). Вона ставить собі на мету знаходження доказів, що можуть бути застосовані в промові.

Відшукавши докази, необхідним є правильно їх розташувати, разом і побудувати промову. Ці задачі покладаються на диспозицію. Риторична промова складається зі вступу, котрий має привернути увагу глядача; основної частини, що повинна переконати в істинності тез, та висновків, котрі мають викликати емоції у слухача.

Надважливою складовою риторичного канону виступає елокуція. Її задачею постає оздоблення матеріалу, що здійснюється завдяки фігурам та тропам, з метою привабити до себе загал.

Наостанок, розробивши матеріал промови, важливим було правильно оголосити матеріал. Тому розрізняється дві категорії, котрі виконують поставлену задачу: *pronuntiatio* – майстерність застосування голосу; *actio* – «гра тіла» (Гаспаров, 1991, с. 55).

Таким чином, ми могли спостерігати, за яких умов виникло риторичне мистецтво, який вигляд і значення воно мало та яке місце посідало в античному

світі.

§ 2. РИТОРИЧНЕ ВЧЕННЯ АРІСТОТЕЛЯ ТА АНТИЧНА РИТОРИЧНА ТРАДИЦІЯ

Аби максимально висвітлити особливості риторичного вчення Арістотеля, ми маємо співвіднести і порівняти його з античною риторичною традицією (доарістотелевою риторикою).

Доарістотелева риторика – це перш за все риторика софістів. Способів осягнення риторичного мистецтва було три: найпершим був саме вроджений дар, також риторичному мистецтву можна було навчитися, третім був шлях систематичного практикування. У свою чергу, риторичні промови мали на меті переконати, схвилювати та принести своєю промовою певне насолодження. Відповідно до цих цілей сформувалось три основних роди риторичних промов, а саме: судові, дорадчі (політичні) та епідейктичні (урочисті: хвальні та осудні). Завдання переконати мало у кожної з цих видів промов свою особливу формулу. Як приклад, в дорадчих та судових була конкретна ціль переконання аудиторії в своїх поглядах, натомість епідейктичним промовам було важливо лише переконати слухачів у високій якості свого виступу (Колесникова, 2014, с. 22).

Епідейктичні промови відігравали одну з найважливіших ролей у формуванні ритора, адже саме в них учень повинен був відшліфувати набуті уміння. Е. Колесникова у своєму «Вступі до теорії риторики» пише про те, що учневі надавалось завдання, котре полягало в тому, аби написати про один предмет дві промови: одну похвальну, а іншу осудну (Колесникова, 2014, с. 24). Успіх промови передбачав, що вчитель був не в змозі ідентифікувати чинні наміри учня та його позицію стосовно даної теми (Колесникова, 2014, с. 24).

Надзвичайно важливою складовою успішної промови є аргументи, котрі поділяються на дві категорії: сильні та слабкі. Сильними були визнані ті, які вважались найбільш переконливими для публіки, натомість визначення слабких було відповідним (ті аргументи, котрі б для публіки були б менш переконливими) (Колесникова, 2014, с. 26). Цікавим є той факт, що силу або слабкість аргументу мав визначати сам оратор, відштовхуючись від своїх суб'єктивних переконань

(Колесникова, 2014, с. 26) .

Велике значення має розташування аргументів в промові. Греки схилились до використання «гомерового порядку», який полягав у наступному: на початку промови використовувались сильні аргументи, потім слабкі і наприкінці промови – один найсильніший аргумент (Колесникова, 2014, с. 27). Майстри слова були переконані, що у жодному разі не можна починати промову зі слабких аргументів, бо коли оратор підступить до найсильніших аргументів, публіка вже встигне визнати його промову непридатною. Натомість, коли активно чергувати сильні та слабкі аргументи, то промова вже буде не такою переконливою. Не можна починати з сильних, а закінчувати слабкими, бо більше всього запам'ятовується фінал промови. Також існував поділ аргументів на зовнішні (показання свідків, документи, докази) та внутрішні (ті, котрі необхідно доказувати логічно) (Колесникова, 2014, с. 27).

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що особливість риторичного мистецтва софістів полягала у досягненні переконливості промови.

Надалі традиція доарістотелевої риторики підлягає нищівній критиці серед прихильників риторичного мистецтва. Першим, хто вдався до критики софістичної традиції, став Платон. Саме Платон заклав сумніви стосовно бездоганності софістичної риторики. І. О. Пантелеєва в своїй праці «Становлення античної риторики: хронологія риторичних методів і стилів» зазначає, що вступ Платона проти риторики був моментом найвищого загострення ворожнечі між риторикою та філософією (Пантелеєва, 2013, с. 110). Платон перш за все критикує софістичну риторику саме за відсутність в ній моральних засад. У своїй діалозі «Федр» Платон наголошує на важливості розрізнення оратором доброго та злого, аби уникнути підміни та не вводити загал в оману (Платон. Федр, 260d). Основною задачею ратора, таким чином, постає висвітлення для суспільства моральних засад. Тож ми можемо спостерігати нерозривну взаємодію етики та риторики.

Надалі цю проблематику вже в своєму трактаті «Риторика» підіймає та наново осмислює Арістотель. Він також вдається до розгорнутої критики софістичної

риторики. В своїй праці «Про софістичні спростування» Арістотель критикує риторичне мистецтво софістів саме за його цілі: «...софіст- це той, хто шукає користі від уявної, а не дійсної мудрості» (Арістотель. Про софістичне спростування, 1, с. 92). Натомість саме діалектика базується на істинному знанні. Діалектичним спростуванням або доведенням притаманна об'єктивність знання, в свою чергу, софістика ставить собі за мету досягнення цілі, шляхом переконання. Софістичні спростування в промовах, на думку філософа, не виступають спростуваннями загалом, котрі націлені на об'єктивне знання, їх особливість полягає саме в спрямованості проти певної особи (Арістотель. Про софістичне спростування, 8, с. 105). Натомість філософ зазначає, що знання безмежне, тому безперечно, що можна, а на практиці необхідно, знаходити докази, котрі здатні спростувати свідчення, що суперечать істині (Арістотель. Про софістичне спростування, 8, с. 105). Таким чином, в своїй риториці філософ приходить до поняття ентимем – логічних доказів. Саме завдяки ентимемам здійснюється доведення істини. І він схиляється до висновків, що у випадках, коли не є можливим застосування ентимем у промовах для більшого переконання, оратор має послуговуватись прикладами (Арістотель. Риторика II, 20, с. 216). Але власне тут ми маємо чітко вирізнити, що застосування прикладів в судових промовах, не матиме такого впливового характеру, як, до прикладу, в епідейктичних.

Загалом, Арістотель став основоположником нової риторики. Саме він заклав нові засади, котрим мало слідувати риторичне мистецтво. Ще на початку свого трактату з простою і промовистою назвою філософ дає визначення риториці: «Риторика –, зауважує він,– мистецтво, що відповідає діалектиці, оскільки обидва вони стосуються таких предметів, знайомство з якими може певним чином вважатися спільним надбанням всіх і кожного...» (Арістотель. Риторика I, 1, с. 59). Зіставлення риторики та діалектики є досить очевидним, адже саме слово «діалектика» містить в своєму значенні семантичний компонент «здатність вести бесіду». З цього приводу, І. О. Герасимова та М.М. Новосьолов в праці «Мистецтво переконання» зазначають, що між діалектикою та риторикою є певна

відмінність: діалектика, як ми вже зазначали, є здатність вести раціональний спір, в свою чергу, риторика визначається як мистецтво красномовства (І. О. Герасимова & Новосёлов, 2003, ст.13).

Акцентування уваги на природних схильностях кожної людини Арістотель зазначав не тільки в риториці. В поетичному мистецтві природні схильності кожного індивіда також віднаходили себе. Більш того, ці два різновиди мистецтва у філософа мають одне джерело – думку. Саме думка спонукає до вміння говорити, послуговуючись словами. Думка у філософа визначається як щось, в чому доводять існування чи неіснування, або загалом висловлення чого-небудь (Арістотель. Поетика, 6, с. 17).

Для донесення цієї думки існувало чотири вимоги: доречність, ясність, правильність та прикрашеність. До слова, ці вимоги виходять від Феофаства, що був учнем Арістотеля (Колесникова, 2014, с. 28) .

Доречність має місце відповідно до теми промови, аудиторії (на яку ці промова орієнтується) та загалом відповідати образу мовця. Ясність сприяє тому, аби мова була зрозумілою для аудиторії на котру розповсюджується. І це є однією з найважливіших вимог, котру ми можемо спостерігати ще за доарістотелевої риторичної традиції. Вимога правильності послуговується умовою літературної мови. Але тут існує певний виняток, адже формування літературної мови відбувалося зі становленням риторики, тому існує складність в її оцінюванні (Колесникова, 2014, с. 28). Тим не менш, все ж існували певні стилістичні правила, котрим мав слідувати кожен оратор. Вимога прикрашеності була чи не основною, адже саме ця вимога головним чином відрізняла промови від буденних монологів. Саме завдяки цій вимозі здійснювалися головні задачі риторики (переконати та схвилювати). До прикрашеності відносяться фігури та тропи, котрі є важливими для всього риторичного мистецтва (Колесникова, 2014, с. 30). Фігурами позначали усі вислови, котрі відходили від норм природньої мови (Гаспаров, 1981, с. 41). Це зазвичай були мовні конструкції. В свою чергу, тропи характеризувались окремими словами, що використовувались незвичайним чином. Натомість, фігури мали певну класифікацію, котра залежала від задачі, яку

переслідував мовець в своєму виступі. До речі, до різновиду фігур відноситься також і метафора. Термін «метафора» завдячує своєму створенню саме Арістотелю (Колесикова, 2014, с. 50), котрий ним іменує низку інших фігур та тропів, до прикладу: уособлення, гіперболу, метонімію тощо, зауважуючи у своїй «Поетиці»: «...важливіше за все – бути вправним у метафорах» (Аристотель. Поетика, 22, с. 45)⁶.

Важливим пунктом при побудові промови була її унікальність. Мається на увазі, що промова хоч і мала бути зрозумілою більшості, але не мала бути тотожною до буденної мови. Тому слова та конструкції ретельно відбирались за наступних критеріїв: вживаність, логіка, авторитет та давнина. «Авторитет» мав на меті орієнтацію на певного письменника, котрий вважався шанованим та визнавався «класичним» (приклад: Цицерон, Платон, Демосфен, Вергілій) (Гаспаров, 1991, с. 48). «Давнина», виступала певним різновидом авторитету, це слова або конструкції, що були використані більш давніми класиками (Гаспаров, 1991, с.49). Коли проводити паралелі на сучасність, то наразі такі слова називають історизмами, котрі вже не є буденними, але при використанні їх в мові, вносять в неї певний колорит. До слова, акцент на колоритних словах, котрі виділялися з усієї промови, був однією з її особливостей.

Загалом вплив риторики на публіку за Арістотелем є досить цікавим. Саме в ньому ми можемо прослідкувати дослідження філософа стосовно людської природи. Адже «Риторика» Арістотеля перш за все підіймає питання етичного змісту. В своєму трактаті філософ активно осмислює роль політичних діячів, суддів і такі буденні для людини пристасті, як ненависть, любов, благо тощо. Важливо зауважити, що ці пристасті таким чи іншим чином є звичними для природи людини. Власне те прекрасне, що знаходиться до прикладу в любові, благу, віднаходить себе також і в протилежний якостях.

Лосєв в розділі «Риторична естетика» окремого тому своєї «Історії античної естетики», присвяченому Арістотелю та пізній класиці, наголошує: «Риторика Арістотеля є нейтраліська естетика, яка оперує з галузями, середніми між

⁶ Див. про це докладніше в (Ричардс, 1990, с. 44).

буттям та небуттям, між абсолютним та відносним доказом, між повною вірогідністю та лише однією правдоподібністю.» (Лосев, 2000, с. 602). Таким чином, ми бачимо, що риторичні канони вчення Арістотеля полягають у орієнтації на особливості природи людини та порядку в реальному світі, де править не абсолютна необхідність, і ймовірнісна одночасність будь-яких «бути» і «не бути». Адже саме у своєму вченні філософ вперше закладає етичні норми в цьому наскрізь імовірному, проте дивним чином дотичному до світового Розуму-Нуса світі, тим самим, наближаючи риторику до знання і zarazом досягнення риторичних цілей.

§ 3. АРІСТОТЕЛЬ І ЙОГО «РИТОРИКА» У СВІТЛІ СУЧАСНИХ РИТОРИЧНИХ ПРАКТИК

Як уже неодноразово зазначалося, риторична традиція античності користувалася великою популярністю серед дослідників риторики. Про це вже в період Ренесансу і Нового часу свідчать праці Філіпа Меланхтона (1497-1560), Бернара Ламі (1540-1715) та М. В. Ломоносова (1711-1765) (Колесникова, 2014, с. 38). Зауважмо при цьому, що риторичне мистецтво Середньовіччя порівняно з добою античності знаходилося в певних рамках, а саме в рамках церковно-релігійного облаштування життя, тож мало свій прояв передусім у церковних проповідях, молитвах і написанні епістол (Колесникова, 2014, с. 37).

З плином часу ситуація кардинально змінюється. Дослідники риторики поділяються на два табори. Представником першого вже у ХХ ст. стає Хаїм Перельман, котрий схиляється до осмислення та дослідження проблеми врегулювання раціональності та емоційності в аргументації. До того ж виникає проблема переконливості, котра не має повного збігу з раціональністю та ірраціональністю. Перельман стверджує, що вона знаходиться у сфері розсудковості і обернена до конкретного слухача, а не до загалу – як раціональна аргументація (Колесникова, 2014, с. 42).

В свою чергу, представники другого риторичного табору концентрують свою увагу саме на дослідженні тропів і фігур. Значно вплинула на розвиток цієї теми

народжена в контексті нової риторики Л'єжська риторична школа, котра мала назву «Група μ». Назва уособлювала першу літеру грецького слова «метафора». Таким чином учасники риторичної школи віддавали належне Арістотелеві, а з іншого боку, Роману Якобсону, котрий одним з перших «звернув увагу дослідників на практичну цінність понять, введених ще Арістотелем» (Дюбуа та ін., 1986, с. 26). Саме Група μ в 1970 році випустила книгу з назвою «Загальна риторика», в котрій було вивчення тропів та фігур. Цей крок в розвитку нової риторики став початком відродження арістотелівської риторики та етапом переосмислення старої риторики.

Однією з головних тем, котру взялась виконувати Група μ, був аналіз впливу фігур на мову. До слова, за античних часів, такий аналіз був покладений на розсуд самого ритора, який в свою чергу мав діяти інтуїтивно. Власне, Група μ взялась визначати певний стандарт, від якого мало здійснюватись відхилення. Цей стандарт дістав назву «нульовий ступінь» та полягав у нейтральному дискурсі, без яких-небудь прикрас мови. Він уособлював під собою нефігурований текст. В свою чергу, будь-який текст, котрий таким чи іншим чином відходив від цієї норми, діставав назву фігурованого тексту (Колесникова, 2014, с. 47).

Власне, дана спільнота стверджувала, що фігури та тропи можливі тільки там, де можлива помилка (Колесникова, 2014, с. 48). Тому аби виявити мовні фігури, необхідно проаналізувати текст та визначити можливість помилки в ньому. Таким чином, об'єднання взяло за мету провести складний аналіз та розробити своєрідну класифікацію фігур та тропів.

Суть цієї класифікації полягає в розробці певних позицій, котрі відповідають за певний клас фігур, які впливають на зміну слова або речення. Наприклад, до метаплазм відносять фігури, котрі змінюють звуковий чи графічний вигляд слова; до метатакису- фігури, котрі видозмінюють структуру речення (на синтаксичному рівні мови) (Колесникова, 2014, с. 48). Метасемемами виступають тропи, вони вносять зміни на лексичному рівні; металогізми змінюють логічну значимість виразу, власне це фігури, котрі базуються на зумисному пропуску частини слова, словосполучення або фрагменту тексту (Колесникова, 2014, с. 50).

Важливо зазначити, що риторика, сформована Арістотелем, має свою практичну актуальність до сьогодні. Її використання в контексті деяких сучасних форм комунікації аналізує Р. Торто в праці «Арістотелівська риторична теорія, як основа для аналізу рекламних текстів ...». Торто вказує, що «риторичний аналіз – це прийом переконання, який використовує письменник для досягнення своєї мети, і вплив, який використовує риторика на аудиторію» (Torto, 2020, с. 271).

У своїй риторичі Арістотель передусім схиляється до інвенції та вирізняє три її важливі елементи: логос (логічні міркування), етос (людський характер) та пафос (людські емоції).

Власне, застосування в рекламі логотипів має на меті переконувати за допомогою аргументації. Вони перш за все звертаються до логічного міркування людини, таким чином виконуючи здоровий вплив на неї. Яскравим прикладом є реклама крему для шкіри: змальовуючи в рекламі крем, котрий робить шкіру жінки красивою та ніжною, глядач або читач підсвідомо інтерпретує себе на місце цієї жінки, і таким чином з'являється певна установка «...що читач може отримати в рівній мірі від рекламованого крему» (Torto, 2020, с. 272). Також в даній призмі активно використовуються, для здійснення переконання, негативи. Таким чином це дозволяє здійснити порівняння предметів, аби в виграшному світлі показати продукт, котрий рекламується (Torto, 2020, с. 272).

Досить важливою частиною мистецтва впливу в рекламі є етос.

Особливістю цієї складової інвенції виступає вплив характеру мовця на маси. Арістотель стверджує, що ритор повинен дбати не тільки про правильність своєї мови, аби досягти переконливості. Промова має складати враження про нього: «...аби промовець виявився людиною певного складу і щоб [слухачі] зрозуміли, що він до них ставиться певним чином, а також щоб і вони були до нього налаштовані певним чином» (Арістотель. Риторика II, 1, с. 157). Р. Торто пише, що стосовно мови у рекламі, ми можемо говорити про ретельно підібрані слова та мовні конструкції. Метою її є досягнення такої межі переконання, аби аудиторія повірила в надважливість використання даного продукту (Torto, 2020, с. 273).

Варто згадати, що Стагірит вказував про причини, котрі викликають довіру риторика: «в силу котрих ми віримо без доказів, — це розум, чесноти і прихильність» (Арістотель, Риторика II, 1, с. 157). Натомість філософ зазначає, що досягти прихильності аудиторії може людина, яка здобуває блага та робить їх для інших. Така людина заслуговує особливої шани та викликає до себе довіру (Арістотель. Риторика I, 9, с. 109). Р. Торто не оминув цієї думки Арістотеля та зазначив: «...етична привабливість також може бути досягнута за рахунок репутації та довіри до рекламодавця, з огляду на його досвід у цій галузі, попередні публікації та чесність» (Torto, 2020, с. 273).

В свою чергу, пафос активно впливає на емоційну складову людини, закликає її до певних дій, спонукає до рішень. Арістотель наголошував на необхідності для оратора формування власного стилю, що буде сприяти появі почуттів в слухача і завдяки цьому викликати прихильність до себе (Арістотель, Риторика III, 7, с. 269). В своєму дослідженні Торто зазначає про спосіб впливу на споживача: «Письменник може звернутися до емоцій читача, щоб стимулювати будь-який бажаний стан емоцій» (Torto, 2020, с. 272). В рекламі цей принцип впливу на споживача є дуже популярним, адже від настрою, котрий викличе у людини рекламований продукт, залежить його попит. Зазвичай, створюючи рекламу, копірайтери використовують слова, що передають емоції і тим самим викликають у людини позитивні рішення. Більшість рекламних оголошень використовують конструкції (найкраща якість, найнижча ціна), завдяки цьому людина проводить паралелі, що придбаючи цю річ на неї чекає кращий досвід (Torto, 2020, с. 272).

З огляду на викладений матеріал, ми можемо стверджувати про вагомий вплив риторичної традиції Арістотеля на сучасні риторичні практики. Він прослідковується, як це було щойно продемонстровано нами, в подальшому дослідженні фігур та тропів (Група μ) та визначається відображенням риторичних засад Стагірита в сучасній рекламі.

РОЗДІЛ II

РИТОРИЧНО ВПОРЯДКОВАНИЙ ОБРАЗ СВІТУ В ТРАКТАТІ АРІСТОТЕЛЯ «РИТОРИКА»

§ 1. КОМПОЗИЦІЯ ГОЛОВНОГО РИТОРИЧНОГО ТВОРУ АРІСТОТЕЛЯ ЯК ПУТІВНИК ІЗ НАЛЕЖНОГО ОБЛАШТУВАННЯ АНТИЧНОГО КОСМОСУ І ЛЮДИНИ

Формуючи базис свого знання, риторичне мистецтво з давніх часів схилялося до принципів послідовності та доведеності своїх аргументів. Філософ Демокріт вперше дав визначення такій систематичності, назвавши це «логічністю» (Герасимова & Новосёлов, 2003, ст. 12). Тож у риторичному мистецтві з певного часу одне з найголовніших місць посіла саме логіка.

Одним з основних власне філософських здобутків Арістотеля було саме його логічне вчення. Особливість тут полягала в тому, що для Арістотеля була важливою наявність у власному дослідженні предмета, котрий він береться досліджувати, та неодмінно критики думок його попередників, стосовно цього предмета (Узбек, 2010, с. 130). Неодноразово в своїх працях філософ активно апелює до своїх колег. Наприклад, в трактаті «Про душу» Арістотель викладає та подекуди критикує думки піфагорійців, Платона, Анаксагора тощо. Такий стиль міркування ми можемо спостерігати і в праці «Метафізика». В цьому сенсі «Риторика» Арістотеля не була виключенням. Логічність в його власне риторичних міркуваннях мала під собою практичну необхідність, вона була основоположенням діалектики. При цьому синтез логіки та діалектики, якщо покладатися на дослідників античного красномовства, «нерозривно були пов'язані з уявленнями про етику» (Герасимова & Новосёлов, 2003, ст. 12).

Тому в праці «Риторика» Стагірит викладає основні засади етики, котрі більш широко осмислюються в трактаті «Нікомахова етика».

Загалом трактат починається з визначення риторики. Насамперед філософ ставить за мету визначити місце риторики в житті та характеризує вагомість доказів в мистецтві красномовства. Річ у тім, що аби доказ за своєю природою був переконливим та мав цінність, він переважно має формуватися на підставі

визнаних усіма законів. В свою чергу, в основу закону має покладатися принципи справедливості та користі. Зазначені принципи, за словами мислителя, можуть бути реалізовані лише коли: «закони складаються людьми на основі довгочасних роздумів» (Аристотель. РиторикаI, 1, с. 61). Таким чином, ми бачимо, що для переконливості риторики, ми неодмінно маємо послуговуватись основними поняттями етики.

Оскільки риторична наука за Арістотелем має на меті знаходження істини (Корнилова, 2010, с. 101), то вона перш за все має розкривати поняття справедливості та несправедливості, висвітлює причини, чому людина може вчиняти несправедливо, яким чином ми можемо визначити чи є вчинок справедливим, чи ні. Тому перша книга трактату «Риторика» націлена, аби передусім висвітлити задачу, котру за основу в своїй промові, на переконання Арістотеля, має виконувати оратор. Як вже зазначалось вище, риторика Арістотеля відмінна, від риторики софістів та має собі за ціль саме віднайдення істини. Також в першій книзі філософ робить виклад описання загального світоустрою, дає характеристику різним формам влади та визначає місце трьох видів промов.

Риторика діє в полі людини, тому вона, таким чи іншим чином, має враховувати всі людські пристрасті. На висвітлення пристрастей націлена друга книга трактату «Риторика» Арістотеля.

Собі за мету в другій книзі трактату філософ ставить висвітлення пристрастей та звичаїв, котрі притаманні кожній людині. На думку філософа, знання цієї сфери є надзвичайно важливими для ритора, адже «...необхідно не тільки дбати про те, аби промова була доказовою і пробуджуючою довіру, але також показати себе людиною відомого складу і налаштувати відомим чином суддю, тому що для переконливості промови досить важливо (особливо в промовах нарадчих, а потім і в судових), аби оратор здавався людиною відомого складу і щоб [слухачі] зрозуміли, що він до них ставиться певним чином, а також щоб і вони до нього були схильні певним чином» (Аристотель. РиторикаII, 1, с. 156). Звідси випливає, що для більшої схильності своїх слухачів, промовець має, серед іншого, розумітися на їхніх пристрастях: як їх викликати, яким чином вони діють на людину та які наслідки за собою тягнуть.

Загалом дана частина трактату висвітлює саме питання пристрастей: гніву, заздрощів,— взагалі рис характеру людей та яке вони мають проявлення в різних вікових категоріях. Тому тут надається характеристика людей різного матеріального рівня, висвітлюються питання особистих якостей промовця.

Третя книга, в свою чергу, виконує технічну роль. Вона несе висвітлення таких понять як пафос, побудова, стиль, взаємодія з аудиторією, засоби переконань — взагалі базу, котра є сталою та надзвичайно необхідною для побудови вдалої промови.

У цілому в трактаті «Риторика» Арістотель окреслює всі необхідні компоненти для побудови вдалої та переконливої промови. Виклад в книзі є логічно сформованим, що, як зазначалось вище, є особливістю викладу Стагірита. Натомість його риторика є унікальною саме завдяки висвітленню особливостей людської природи та викладу загального світоустрою, що цікавим чином відбивається в риторичних побудовах філософа.

§ 2. РИТОРИЧНА «АКСІОМАТИКА АРІСТОТЕЛЯ»⁷: ТЕЛЕОЛОГІЯ І МОДАЛЬНІ ПЛАНИ СВІТУ

Риторичне вчення, створене Арістотелем, є унікальним за своїм значенням для розвитку всього красномовства в цілому. Незважаючи на те, що Арістотель підіймав в своїй риториці значущість етичних проблем, тлумачення пристрастей людини, він також переймався питанням, в яких випадках стає необхідним використання риторичного мистецтва з ціллю вирішення життєвих проблем та непорозумінь. Адже сам Арістотель апелює до діалектики та наголошує: «це мистецтво не виводить висновків з будь-чого (бо і божевільним дещо здається переконливим), але тільки з того, що потребує обговорення; подібно цьому і риторика має справу з питаннями, про які зазвичай радяться» (Арістотель. Риторика I, 2, с. 67)

Займаючись питанням риторики, він, безсумнівно, торкався питань світобудови, адже риторика діє саме в полі світу людини. Перелом порядку у V ст. до Р. Х спричиняє сильну переоцінку сталих уявлень космічного порядку. (Сватко,

⁷ Визначення запропоноване Ю. І. Сватком у статті «Народження риторики з духу філософії, або Деякі наслідки античного філософування “з людським обличчям”» (Сватко, 2014).

2014, с.4) Тому те, що раніше було знанням необхідності, в одину мить стає ймовірним. Мірилом тих двох модальностей – необхідності та ймовірності – постає людина. Так як саме в людському світі вони набувають остаточного осмислення, і саме людина займається вимірюванням необхідності або ймовірності існування речей. Необхідність знання визначається його беззаперечним характером, власне, воно не залежить від нашої обізнаності про нього (приклад: «Два по два дорівнюватиме чотирьом незалежно від моєї особистої віри в отриманий результат множення.» (Сватко, 2012, ст.17), в свою чергу ймовірне знання отримує в більшому чи меншому значенні сенс лише у відношенні з фактом (приклад: «Зиму загалом змінює весна, а ось чи станеться це фактично першого березня, це ще питання.» (Сватко, 2012, ст.17).

Таким чином, ми спостерігаємо зовсім новий світ ймовірностей, котрий має своє місце існування саме завдяки особливості осмислення знання людиною. Насамперед, світ ймовірності активно змальовує Арістотель спираючись на осмислення взаємодії в промовах людини та знання. Умовно промову можна поділити на три частини, дія цих частин несе в собі певну задачу, що забезпечує не тільки успіх промови на риторичному полі, але й допомагає промовцю віднайти знання, що стає невід'ємною частиною образу світу.

Перш за все на меті оратора має стояти визначення передумов промови, потім ми маємо усвідомлювати, який потенціал ми ставимо за мету розкрити та реалії наших можливостей, аби промова була найбільш вдалою (тобто дозволила вирішити проблему), і, нарешті, наприкінці, ми усвідомлюємо з якою ціллю проведена промова та чи виконали ми поставлені цілі. Відповідно, Стагіритом були сформовані своєрідні «аксіоми розуму, волі та почуття» (Ю. І. Сватко). Далі – детальніше.

Аксіома розуму має на меті визначити формування первної цілі, котру ми ставимо, починаючи промову. Тому, вона має поле дії відповідно до майбутнього, теперішнього та минулого. Адже факти, до котрих ми апелюємо, мають конкретний часовий статус. Тому відповідно до того, чи буде правильно визначений часовий статус до відповідного факту, залежить успіх усієї промови. Загалом, відповідно до

часового статусу, ми займаємо різні позиції та маємо на меті різні задачі. Автор запропонованого далі «осучасненого» трактування відповідних риторичних настанов Арістотеля, Ю. І. Сватко, у вже згаданій статті «Народження риторики з духу філософії...» визначає ці позиції в такий спосіб⁸:

- «консультант» - є відповідальний стосовно майбутнього, тому працює у спектрі лише ймовірних речей, але дійсність, котру він інтерпретує як ймовірну, з іншого боку, передбачає впевненість, що її надає компетентність. Тому консультант апелює в тій сфері, в якій він передусім є впевненим. Отже, впевненість має бути розповсюджена і на дійсність тих благ та бід, стосовно яких він говорить (Сватко, 2014, с.11);
- «аналітик» - діє в сфері теперішнього, тому визначається в полі залежних від нас або утворених нами речей, «адже все випадкове або природне саме по собі є можливим незалежно від напад» (Сватко, 2014, с. 11). Тому необхідністю є апелювання лише в полі суб'єктивності.;
- «експерт» - є фахівцем щодо минулого та діє стосовно тільки відомих нам ймовірних речей, бо тільки відомі речі є беззаперечно можливими.

Таким чином ми спостерігаємо, що аксіоми розуму зосереджують увагу на знанні людини про себе. Загалом, коли ритор має справу з людською природою, він має виходити зі своєї особистої душі – тільки таким чином він віднайде шлях до душі іншого. Тут має місце принцип «завіси незнання»⁹ (Ролз, 2010, с.26), котрий передбачає, що людина не знає концепцій блага, які важливі для кожної людини, тому обираються принципи за завісою незнання. Тобто людина інтуїтивно обирає кращий варіант, котрий буде вдовольняти її в тому ж числі, тим самим схилитися до об'єктивних положень, які задовольняють більшість. Тут варто згадати Арістотеля, який, вирішуючи проблему справедливості, в шостій частині першої книги «Риторики» зазначає: «[Благом видається] також те, до чого багато хто прагне, і що здається гідним предметом для завзяття, адже те, до чого всі прагнуть, є благом, а поняття більшості уявляється таким, що дорівнює поняттю «всі люди» (Аристотель.

8 І паралельно долучає старе, але напрочуд актуальне вчення Стагірита до сучасної проблематики формування корпоративних команд.

9 На думку Дж. Ролза (праця «Теорія справедливості») саме за «завісою незнання» людина слідує справедливості.

РиторикаI, 6, с. 95). Як бачимо, ця концепція в Ролза прояснюється крізь призму поняття справедливості, котре в риториці Арістотеля відіграє одну з найважливіших ролей.

Наступна аксіома волі апелює в полі теперішнього часу, що обмежує можливості стосовно здійснення ухвалених рішень. Бо в межах теперішнього часу ми маємо радитися доти, доки не визначимо можливість здійснення нашої мети. Тут ми можемо спостерігати прояв волі, де теоретичний розум виявляє себе назовні як *практичний* розум, отже, людина опиняється в лещатах не лише причин, але й умов (в тому числі – зовнішніх), перед лицем яких і з огляду на які, власне, й виявляється воля.

Аксіома почуття завершає цю систему аксіоматики та бере на себе відповідальність стосовно кінцевої мети, котру переслідує наша нарада. Власне, риторична промова чи дискусія саме й полягає в досягненні мети, задля якої збиралася нарада. Натомість в досягненні цієї мети промовець віднаходить себе, він слідує собі.

Наявність цих трьох «аксіом» (Ю. І. Сватко) у класичній риториці передбачає феномен (само)свідомості (Сватко, 2014, с.12). Завдяки свідомості ми можемо спростерігати світ людини, котрий тією чи іншою мірою відображає будову світу загалом.

Отож, підсумовуючи, зазначимо: знання себе, незалежність в діях, віднаходження себе у власних вчинках, – це є головним вектором на шляху переконливого мовлення та ефективного керування світом.

§ 3. СКЛАДОВІ ОРАТОРИКИ І УСТРІЙ ДЕРЖАВНОГО СВІТУ ЯК «СПІЛКУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО»

Коли ми згадуємо про риторичну науку, то перше, що зазвичай спадає на думку – це численні промови політиків, дебати президентів тощо. Таким чином формується уявлення, що перш за все риторичне знання націлене саме на дію в політичній сфері, тобто в сфері ораторики – спілкування щодо керування державою. Адже, нагадаємо загальновідоме: «Оскільки... – каже Стагірит, – будь-яка держава являє

собою певного роду спілкування, а будь-яке спілкування затівається заради якого-небудь блага (адже будь-яка діяльність має на меті передбачуване благо), то, вочевидь, всі спілкування прагнуть того чи іншого блага, до того ж більше за інші й найвищого з усіх благ прагне те спілкування, яке є найважливішим з усіх й обіймає собою всі інші спілкування. Це спілкування і називається державою або спілкуванням політичним» (Арістотель. ПолітикаI, 1, 1)». З огляду на це сам філософ додавав, що «риторика складається із науки аналітичної та науки політичної, що стосується звичаїв» (Арістотель. РиторикаI, 4, с. 81). Самі звичаї, такі як зло, справедливість, добро, тощо становлять основу суспільства та є базисом для держави. Філософ вказує, що ціле передує частині, значення держави мало місце для існування в природі завжди (Арістотель. ПолітикаI, 1, 12). Тому власне і зазначає, що «те, про що люди радяться та стосовно чого висловлюють свою думку оратори, зводиться, можна сказати, до п'яти головних пунктів; вони наступні: фінанси, війна і мир, захист країни, ввіз та вивіз продуктів та законодавство» (Арістотель. РиторикаI, 4, с. 81).

Людину можна розглядати як матеріальну та духовну сутність, внаслідок цього в ній діє дві влади: влада пана, якою виступає душа та влада політична (державця), яку займає розум (Арістотель. ПолітикаI, 2, 11). Таким чином, ми можемо зробити висновок, що необхідними вимогами для державця є розум та мораль. Тому вся риторика Арістотеля достатньо очевидно фокусується на цих двох засадах та формує норми риторичних промов.

Стагіритова риторика, про що вже доводилося говорити, виділяє три види промов: дорадчі, судові та епідейктичні. Кожна з видів вказаних промов має сталу основу, вона складається з трьох елементів: самого оратора, предмету, про який він говорить, та слухача (аудиторії) до якого звертається дана промова.

Дорадчі промови мають за мету схилити або відхилити, бо так як і люди в побуті прагнуть досягти цієї мети, так і оратори в промові. Зазвичай цей вид промов діє в полі майбутнього: «відхиляти від чогось, або схилити до чогось, він дає поради стосовно майбутнього» (Арістотель. РиторикаI, 3, с. 76). Дорадчі промови мають за ціль дати людині раду, так як діють саме в полі майбутнього, то очевидно, що

ця порада в кінці буде корисною або ж нанесе шкоду. Натомість люди найчастіше радяться та сперечаються саме відносно майбутнього держави, війн, законодавства тощо.

Важливо зазначити, що задля створення вдалої промови або проведення продуктивної наради люди у своїх формулюваннях мають перш за все спиратися на знання в минулому та перебіг ситуації в теперішньому. До прикладу, людям, що хочуть давати поради стосовно фінансів, необхідно бути обізнаними в усіх статтях державних доходів та вправно їх застосовувати (Аристотель. РиторикаI, 4, с. 81).

З іншого боку, у зв'язку з питаннями війн та миру, радники мають бути обізнаними в історії не тільки своєї держави, а і держави свого опонента, більш того, вони мають тверезо оцінювати здатності своєї армії та прогнозувати різні перебіги подій стосовно майбутнього (Аристотель. РиторикаI, 4, с. 82). Стосовно безпеки в майбутньому, то радникам необхідно бути добре обізнаним з порядком в країні та загалом з країною, аби посилювати охорону в місцях, де країна слабка – і навпаки (Аристотель. РиторикаI, 4, с. 82).

Нарешті, економічне питання є чи не найважливім, адже саме за рахунок нього можуть вдало функціонувати всі інші частини державоустрою. Тому радник, що відповідає за продовольства, має бути обізнаним про продовольчу ситуацію своєї країни та інших країн, аби бути в змозі через імпорт та експорт забезпечувати добробут держави та підтримувати економіку.

Загалом, ці всі пункти не в змозі повноцінно та успішно функціонувати без законодавства. Саме законодавство в країні встановлює всеможливі закони та формує порядок, згідно з яким радники вищезгаданих галузей можуть легітимно та вдало діяти. Аристотель зазначає, що «рішення законодавця не стосується окремих випадків, але стосується майбутнього та має характер всезагальності» (Аристотель. РиторикаI, 1, с. 61). Тому вдалі закони – це перш за все закони, котрі позбавляють суддів самоправства. Законодавець перш за все має бути обізнаним в усіх різновидах державного устрою, їх недоліках та перевагах.

Так через Стагіритову характеристику дорадчих промов перед нами постає належний устрій державного світу як світу «спілкування політичного». Розглянемо

докладніше, що нам додає в цьому контексті аристотелівське вчення щодо промов судових.

Судові промови, зазначає філософ зі Стагіри, існують у фокусі державного права, отже, виконують завдання звинуватити або виправдати. Саме тому оратори, що практикуються в судових промовах, керують принципами справедливості та несправедливості. Аристотель розглядає всі можливі варіанти промов, які послуговуються різноманітними чеснотами, що врешті-решт і складають те, що в риториці називають «звичаями». Таким чином, навіть ті промовці, промова яких не несла під собою істини, стикнувшись з фактами котрі суперечать їх упередженням, всеодно будуть стояти на своєму, бо в іншому випадку суд не мав би характеру необхідності (Аристотель. РиторикаI, 3, с. 78).

Зважаючи на те, що судові промови працюють лише в полі легітимного законодавства, вони послуговуються державними законами, іншими словами, як зауважує філософ, законами частковими, або «писаними». Він, як відомо, від початку поділяє всі закони на писані та неписані (загальні, «природні», або власне звичаї) (Аристотель. РиторикаI, 13). Надалі Аристотель уточнює, що під частковим законом розуміє «закон котрий встановлений кожним народом для самого себе» (Аристотель. РиторикаI, 13, с. 138). Таким чином, до приватних законів неодмінно належать звичаї кожного народу.

Так законодавство й оперті на нього «звичаї» у викладі Аристотеля додає кольорів до окреслюваного ним образу належного державного устрою у світі «політичного спілкування».

Необхідно також, для формування цілісної картини ораторики як державного мовлення, висловитись стосовно епідейктичних промов.

Епідейктичні промови націлені на дію в полі теперішнього часу, «бо кожен виголошує похвалу або хулу стосовно чогось існуючого» (Аристотель. РиторикаI, 3, с. 77). Загалом, такі промови переслідують мету радитися щодо чогось гожого чи поганого, прекрасного чи ганебного. Зазвичай вони націлені на велику аудиторію. Важливим є окреслити сферу прекрасного та дати характеристику тому, хто є центром цих промов. Прекрасне, за Аристотелем, являє собою певне благо, що

заслуговує похвали або те, що саме по собі заслуговує похвали. До сфери блага філософ також відносить чесноти, бо «чесноти належать до блага» (Аристотель. РиторикаI, 6, с. 93). Тож вони постають прекрасним, котре заслуговує похвали. Таким чином, ми можемо спостерігати цей нерозривний зв'язок світового і порядку людини та їх залежність одне від одного.

Всі різновиди даних промов функціонують в межах держави та нерозривно пов'язані з різновидами правління. Адже саме від різновидів правління залежить порядок в державі, функціонування судів (бо в залежності від норми правління, судова влада належить або всім членам держави, або їхній частині), та саме до правителів оратори зазвичай виголошують похвалу чи критику.

Як відомо, Аристотель виділяє чотири форми правління: демократичну, олігархію, аристократію та монархію. В залежності від різновиду влади, кожна з них переслідує відповідну ціль. До слова, Стагірит вказував: «моральні якості виявляються у зв'язку з намірами, а наміри мають стосунок до цілі» (Аристотель. РиторикаI, 8, с. 108). Тому беззаперечним є те, що в залежності від цілі, яку переслідує та чи інша форма влади, нам вдається з'ясувати, наскільки моральними є її наміри у відповідності до держави в цілому.

Демократія виступає тією формою правління, де ціллю є свобода. Саме тому влада там обирається за допомогою жеребкування. Олігарія бере за основу майно громадян, тому очевидним є те, що за мету вона собі ставить збагачення. В аристократії головною характеристикою влади є виховання, що розуміється як «освіта, встановлена законодавством» (Аристотель. РиторикаI, 8, с. 107), бо люди освічені в межах законності і керують владою. Наприкінці Аристотель не забуває згадати про монархію, де влада сконцентрована в руках однієї особи. Філософ зауважує, що існує два види монархії: одна представляє собою своєрідний порядок-царствування; в свою чергу інша не має меж та називається тиранією. Але загалом, Аристотель зазначає, що форма правління більш за все залежить від звичаїв та традицій тієї чи іншої держави, тому не є допустимим критикувати порядок, котрий є основою того чи іншого народу (Аристотель. РиторикаI, 8, с. 107).

Тож ми маємо можливість спостерігати, яким чином види риторичних промов

існують в системі державного устрою. Їх характеристика сприяє формуванню «образу світу», який є завданням нашого дослідження. Натомість, аби правильно формувати та виконувати цілі своєї промови, промовець має розумітися на різновидах форм правління, які по-своєму відображають міру й порядок облаштування космосу.

РОЗДІЛ III

«РИТОРИКА» СТАГІРИТА І РИТОРИЧНИЙ ОБРАЗ ЛЮДИНИ

§ 1. ВИДИ ОРАТОРСЬКИХ ПРОМОВ: ВІД ТЕЛЕОЛОГІЇ СВІТУ ДО ЦІЛЕЙ ЛЮДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Пройшовши довгий шлях від утворення риторики, формування її основних засад та висвітлення образу світу, в якому вона реалізує свою дію, ми підібралися до найголовнішої складової. Саме завдяки цій складовій риторичне вчення залишається гостро актуальним у віках. Взагалі ця складова стає основою всього вище згаданого. Надалі ми маємо на меті розкрити образ людини в світлі Стагіритової філософської риторики, а саме у спеціально досліджуваному нами трактаті «Риторика».

Хоча Арістотель і трактує свою риторику як раціональне мистецтво, тим самим критикуючи софістів за їхнє зловживання зверненням до емоцій людини задля досягнення успіху в промові, тим не менш він ясно розуміє, що не можна лише завдяки практичному інтелекту досягти переконливості у промові. (Арістотель. РиторикаII, 1, с. 158) У. Грімальді в своїй праці «Дослідження філософії риторики Арістотеля» вказує, що, маючи справу з риторикою Арістотеля, ми перш за все маємо справу повністю з усією особистістю, маємо враховувати її не тільки інтелектуальні, а і емоційні складові (Burkett, 1989, с. 24). Завдяки тому, що ми бачимо активну апеляцію до найдетальніших елементів людської природи (таких як: характер, емоції, почуття, сукупність інтелекту), то риторика Арістотеля реалізується не тільки як теоретична, а як і практична наука.

Зважаючи на те, що філософ в своїй праці «Політика» вказує: «...держави існують з природи й, очевидно, з природи передують кожній людині...» (Арістотель. ПолітикаI, 1, 12). Тож, як зазначалося раніше, він виділяв категорію законів, котрі іменував «загальними» (або ж природними). На думку філософа, людина наділена вродженими задатками, котрі існують на рівні природи, аби розрізняти справедливе та несправедливе, добро та зло. Такий закон визнається усіма

народами, якщо навіть між ними не існує ніякого зв'язку. За переконанням філософа, загальні закони намагаються повною мірою заповнити недоліки приватного (писаного) закону: «...так як правда, відносячись, мабуть, до області справедливості, є те, що справедливо всупереч писаному закону.» (Аристотель. РиторикаI, 13, с. 142).

У свою чергу, проблема недоліків писаного закону спровокована саме законодавцем. Арістотель зазначає, що вона може бути спричинена двояко: умисно та ненавмисно (коли необхідно винести закон, котрий буде за своєю природою корисним для усього загалу, і в свою чергу не мати на увазі виключення) (Аристотель. РиторикаI, 13, с. 142). В таких випадках принцип справедливості здійснюється завдяки загальному закону.

Загалом рішення справедливо або несправедливо виноситься, послуговуючись правдою. Але Арістотель зазначає, що у випадку загального закону «все те, що заслуговує поблагливості, підходить під поняття правди» (Аристотель. РиторикаI, 13, с. 142). Не дивлячись на це всяка правда, за Арістотелем, має до себе не однакове відношення, так як вчинки можуть бути здійснені незумисне, це може представляти собою нещасний випадок.

Тому Арістотель приходить до висновку: «...правда, що стосується справедливого є те, що справедливе всупереч писаному закону» (Аристотель. РиторикаI, 13, с. 142). Саме законодавець має визначати справедливість вчинку, бо той, на відміну від закону, може враховувати наміри людини, розглядати людську природу не через вчинок, а звертаючись до цілого, враховуючи наміри людини та те, якою вона була більшість часу (Аристотель. РиторикаI, 13, с. 143). Тому правда полягає ще й в тому, аби пам'ятати добро, що було зроблене людиною. В самій людині покладене це прагнення до добра. Пізніше Кант в своїй праці «Основоположення до метафізики моралі» охрестив його поняттям доброї волі, згідно з яким людина добра за своєю природою, через свою волю. Тому Арістотель наголошує: «охочіше звертатися до суду посередників, а ніж до суду публічного, бо посередники піклуються про правду, а судді про закон» (Аристотель. РиторикаI, 13, с. 143).

Власне, за рахунок того, що справедливе витікає з самої природи речей, воно не може мати під собою примусу (Аристотель. Риторика I, 15, с. 152). На відміну від домовленостей, котрі послуговуються часто обманами та примусами. В свою чергу, домовленості не мають перш за все суперечити загальному закону та низці писаних законів. Коли ми бачимо здійснення цієї умови, то можемо стверджувати, що домовленість стає корисною для людей. В неї покладені надважливі закони природи та держави, що сприяють досягненню блага в майбутньому.

Філософія Арістотеля ставить за мету кожної людини єдину ціль – щастя.

Кожна людина під щастям розуміє різні складові, котрі визначаються Арістотелем, як відповідні блага (Аристотель. Риторика I, 5, с. 85). Натомість метою кожної людини в своєму житті постає досягнення блаженства (найбільшого блага). Філософ поділяє це найбільше благо на дві складові: тілесне та духовне. Саме завдяки синтезу цих двох складових, людина здатна досягти блаженства.

Пізніше концепцію блага Арістотеля розвинули утилітаристи.

Дж. Міль у своїй праці «Утилітаризм» дав виклад цієї концепції. Він вказував, що ідеєю утилітаристів є прагнення до розвитку духовності, що постає найвищим благом. Саме благо Арістотель трактує наступним чином: «те, що бажане саме по собі, заради чого ми бажаємо... до чого ми прагнемо» (Аристотель, Риторика I, 6, с. 92). За своєю природою, людина виявляє благо лише за рахунок розуму.

Внаслідок цього у Стагірита ми спостерігаємо детальне пояснення різних благородних чеснот та їх протилежностей.

Філософ виокремлює справедливість і протилежну їй несправедливість (визначає як «якість, в силу якого люди в небезпеці здійснюють прекрасні дії» (Аристотель. Риторика I, 9, с. 110). Також справедливості мислитель протиставляє боягузтво. На противагу помірності (слідуванню фізичної насолоди відповідно закону) стає нестримність. Протилежним щедрості є скнарність, а великодушності – нікчемність. Натомість Арістотель дає визначення розсудковості як інтелектуальній чесноті, завдяки якій люди здатні на раціональний аналіз вищезгаданих чеснот, та інших факторів задля досягнення блаженства. (Аристотель. Риторика I, 9, с. 110)

З огляду на сказане, є важливим наприкінці зазначити, що мета кожного оратора в своїй промові, як і кожної людини, полягає насамперед в досягненні щастя, що Арістотель промовисто називає «благом». А й справді, судові промови, що переслідують втілення принципу справедливості, за реалізації цього принципу, досягають блага. Бо справедливість, як ми зазначали раніше, є різновидом блага. Благом послуговуються і промовці, що виголошують дорадчі та епідейктичні промови. Бо перші ставлять за ціль радитись стосовно прекрасного; а другі радяться про майбутнє, тому також прагнуть блага. Наостанок, варто зауважити, що досягти блага може тільки та людина, яка наділена благими чеснотами, котрі є одною зі складових блага, а отже сприяють його досягненню.

§ 2. ІНВЕНЦІЯ ЯК ПЕРША СКЛАДОВА КЛАСИЧНОГО РИТОРИЧНОГО КАНОНУ: ОБРАЗ ЛЮДИНИ У СВІТЛІ «ПРИСТРАСТЕЙ», «ЗВИЧАЙ» ТА «АРГУМЕНТІВ»

Одним з засадничих, а з іншого боку і головних, частин класичного риторичного канону виступає інвенція або «віднаходження матеріалу». В філософській риториці Арістотеля ця частина канону відіграє вагомий роль, адже навчає не тільки складати промови, а і правильно їх досліджувати.

Згідно канону, інвенція поділяється на три, вже досить відомі нам, елементи: «звичай» (= «етос»), «аргументи» (= «логос») і «пристрасті» (= «патос») – завдяки цим елементам ритор мав змогу не тільки всебічно розглянути тему, а і забезпечити подальшу її вербалізацію в тексті промови. Та якщо «звичай» та «пристрасті» репрезентують античний образ людини, реалізуючи його, відповідно, через чесноти оратора і спровоковані ним почуття, то «аргументи» дозволяють реконструювати спірний предмет мовлення з його беззаперечними моментами аргументації. Натомість, ці беззаперечні моменти аргументації наче вплетені в структуру ідеологічних рубрик та аспектів думки. Це дозволяє віднайти для кожної думки або тези її справжнє місце та визначення в узагальненому розумом великому світі речей

та думок. Іншими словами, зіставити її до таких рубрикованих попереднім знанням поколінь фрагментів розумного життя. Саме так доведення перетворюється на «міркування, котре річ сумнівну обертає на вірогідну» (Цицерон, 1994, с. 58, II, 8).

Отож, як ми бачимо, необхідною складовою для будь-якого різновиду промови виступає певна – прийнята для більшості – «картина світу». В риторичному мистецтві ці узагальнені «рубрики» є своєрідними джерелами аргументації та мають назву «топи».

Саме поняття «топос», в відомому для нас значенні «загальні місця», націлене працювати саме на «паралогіку» (Арістотель). Вони є не сталими висловлюваннями, а певними загальними аспектами бачення світу, що можуть застосовуватись до двох та більше понять, ситуацій тощо. Г. О. Булгакова у своїй «Топіці...», слідом за Є. В. Ключевим, підсумовує відповідні «ходи» Арістотелевої «Риторики» в такий спосіб: «Звідси бере початок сприйняття топосу як культурної константи, універсалії, що виконує у процесі культурної еволюції мнемонічну функцію, яка відображається в культурологічній інтерпретації топіки» (Булгакова, 2008, с.7). За своєю суттю топоси є досить сильним інструментом, що в певних випадках може застерегти суддю від винесення вироку згідно з законодавством, що послуговується фактами.

Але яким чином ця рубрикація світу здатна відтворити образ людини?

З огляду на це питання топи у трактаті Арістотеля «Риторика» можна полідити у відповідності до трьох згаданих на початку цього параграфа розділів інвенції: звичаїв, пристрастей та власне аргументів.

Почнемо з пристрастей, які передбачають сприйняття ораторського мовлення з боку аудиторії.

Говорячи про пристрасті, необхідно згадати топи, котрі впливають на емоції людини. Прикладом постає топ, що полягає у звинуваченні людини за її вчинки. Людина, що звертається з обвинуваченням до опонента, не враховує того, що сама легко може підпадати під такі звинувачення. Тому філософ рекомендує звертати факти проти обвинуваченого (Арістотель. Риторика II, 24). Також ми можемо мати

справу з недоведеним обвинуваченням, де обвинувач висловлює обвинувачення з особливим гнівом. У такому випадку слухачі, ще не отримавши доказів, підсвідомо через страх, роблять висновок: виправдати людину або ні. Природа людини автоматично ідентифікує обвинуваченого як людину, котра є небезпечною, або може скидатися на таку (Аристотель. РиторикаII, 24).

Надалі необхідно висвітлити звичаї, котрі полягають в наявності риторика певних чеснот, завдяки яким ритор схиляє або відвертає від себе загаль.

Насамперед, варто зауважити, що в своїй праці «Топіка» Стагірит наполягав: «...доводячи, що дещо притаманне всім, ми доведемо, що воно притаманне і декому» (Аристотель. ТопікаII, 1, 109a 8-9). Таким чином, чесноти, котрими наділена більша кількість суспільства, можуть також бути проявлені і в образі риторика. Тому, завдяки звичаям, ми можемо сформувати образ людини в античному світі з огляду на її чесноти.

Говорячи про звичаї, варто згадати топ, в якому Аристотель зазначає, що люди схильні користуватися наклепами, аби досягти своєї мети. Філософ наголошує, що краще всього діють наклепи, що прямо пов'язані з розпутництвом, інцестом, адже культура повсякчас засуджувала такі зв'язки (Аристотель. РиторикаII, 22). З огляду на чесноти, варто згадати про справедливість та її існування в людській природі. Аристотель наводить приклад топу, який полягає в тому, що люди на словах схильні говорити про все справедливе та прекрасне, але насправді бажають лише корисного (Аристотель. Риторика II, 22).

Наостанок, варто поговорити про аргументи. Завдяки аргументам ми можемо урегулювати спірні для людини питання та прийти до прийнятого для загально висновку. Тому до сфери аргументів можна віднести топ , котрий базується на правилі протилежності, де для протилежного знаходять протилежне, що може ліквідувати його. Аристотель наводить приклад: «Якщо можливо перед людьми говорить брехня правдоподібною чином, то слід тобі допустити і протилежне – що багато правдоподібного в очах людей є неправдоподібною» (Аристотель, РиторикаII. 23). Натомість в одному з топів Аристотель підіймає питання справедливості і

вказує, що добре прагнути та слідувати йому, але жодна людина не бажає справедливої смерті (Аристотель. Риторика II, 23).

Таким чином, ми спостерігаємо, як інвенція, класифікуючи емоції та чесноти людини, підводить їх до загальних рубрикацій цього світу. Вони ж бо формують погляд на природу людини. В риторичному мистецтві ці рубрикації називаються «топосами», які мають на меті урегулювати спірні моменти людської природи та сформулювати загальний погляд на неї.

§ 3. ВІКОВІ ТА СТАТУСНІ ОБРАЗИ ЛЮДИНИ У СВІТЛІ СТАГІРИТОВА ВЧЕННЯ ПРО «ЗВИЧАЇ»

Поглиблюючи дослідження людської природи у сфері інвенції, цікавим є проаналізувати більш детально одну з її елементів – «звичаї». Говорячи про звичаї, Аристотель класифікує риси людини відповідно до вікових та статусних параметрів.

Зважаючи на вікові особливості, філософ виокремлює три вікові категорії: молодь, люди зрілого та похилого віку. Стагірит береться описати образ людини в її вікових межах, керуючись цінностями та чеснотами, котрі притаманні для кожної групи.

Юний вік передбачає період загострених бажань, коли людиною керує наївність та недосвідченість. Аристотель зазначає, що молоді люди схильні свої тілесні бажання перероджувати в любовні насолоди (Аристотель. Риторика II, 12, с. 200). Вони також полюбляють шану і повсякчас ними керує прагнення до перемоги: «... тому що юність прагне переваги, а перемога є свого роду перевага» (Аристотель. Риторика II, 12, с. 200). Молоді люди за своєю природою переповнені сподівань, планів, бо попереду їх чекає довге майбутнє. Вони є надзвичайно сміливими, але виховані в дусі закону. Причина цьому полягає в необізнаності стосовно усіх існуючих благ (Аристотель. Риторика II, 12, с. 201). За своєю природою молодь схиляється до прекрасного більше, а ніж до корисного. Аристотель вказує, що вони більше за людей зрілого та похилого віку сповнені любові до друзів, сім'ї,

товаришів, адже схильні керуватися насолодою від проведеного часу, а ніж користю (Аристотель, Риторика II, 12, с. 201). Молоді люди також вірять в те, що знають все. Філософ зазначає, що несправедливо вони чинять через свою зверхність, а не послуговуючись злобою (Аристотель. Риторика II, 12, с. 201). Саме зверхності відповідає їх любов насміхатися та бути різкими у висловлюваннях (Аристотель. Риторика II, 12, с. 201).

Люди зрілого віку уособлюють в собі золоту середину між юним та похилим віком (Аристотель. Риторика II, 12, с. 204). Цей період людського життя бере все найкраще від юності та старості, тому вони не є наївними або схильними до недовіри. Причиною цьому є розсудок, котрий керує ними. Особливістю зрілого віку є поєднання хоробрості та розсудливості, що не є притаманним для молодих людей та людей похилого віку (Аристотель. Риторика II, 12, с. 205).

Натомість люди похилого віку є, за своєю природою, цілковитою протилежністю молоді. Цей вік передбачає великий життєвий досвід, сповнений помилок та невдач, тому вони є злими та недовірливими. Минуле є їх невід'ємною частиною, через це літні люди часто вдаються до спогадів (Аристотель. Риторика II, 12, с. 203). Люди похилого віку шукають вигоду, на відміну від юнаків, є більш безсоромними, не схильні до щедрості та хоробрості. Несправедливі вчинки людьми даної вікової категорії здійснюються лише завдяки злобі (Аристотель. Риторика II, 12, ст.204).

Зазначені вище характерні риси притаманні для кожної людини у відповідності до її вікового статусу. Натомість, Аристотель переконаний, що такі переваги як шляхетність, влада, багатство – речі випадкові, але неодмінно здійснюють відповідний вплив на формування характеру людини (Аристотель. Риторика II, 12, с. 205).

Люди наділені шляхетністю свого походження більше за всіх інших людей полюбляють шану. Пояснення цього полягає в тому, що вони відчують перевагу над людьми, котрі не мають визначного походження (Аристотель. Риторика II, 12, с. 205).

Схожі характерні риси спостерігаються у людей, що наділені статками. Вони

також є зверхніми, бо вимірюють цінності цього життя саме завдяки багатству (Аристотель. Риторика II, 12, с. 205). Багаті люди, за словами Арістотеля, вважають, що гідні влади більше за інших, адже мають ресурси не доступні іншим (Аристотель. Риторика II, 12, с. 205). Варто зауважити про різницю характеру у людей, що є давно багатими та набули свої статки нещодавно. Люди, що нещодавно збагатилися, мають більші недоліки, ніж люди, що мають статки давно, адже вони затьмарені своїм багатством (Аристотель. Риторика II, 12, с. 207).

Частково різниться характер у людей, що наділені владою. Адже вони за своєю природою є більш благородними за людей шляхетного походження та багатих. Філософ із Стагіри зазначає, що ця категорія людей є більш мужньою і прагне до здійснення цілей, що безпосередньо передбачає їх влада. Вони є більш урочисті та величніші за інших (Аристотель. Риторика II, 12, с. 208).

Отже, ми спостерігаємо, що для формування образу людини важливі не лише етичні засади. Важливо також враховувати вікові та статусні особливості кожної людини, яким відповідають характерні риси.

ВИСНОВКИ

Пропоновану до захисту кваліфікаційну роботу на здобуття академічного ступеня бакалавра за спеціальністю 033 «Філософія» було присвячено актуальній і досі недостатньо дослідженій філософами та істориками філософії темі – формуванню образу світу та образу людини у звичному для традиційної риторики модусі ймовірності. Розгорнуте на підставі аналізу головного «профільного» трактату Арістотеля, а саме його «Риторики», дипломне дослідження здійснювалося у відповідності до сформульованих автором мети і завдань. Робота складається з трьох розділів, де, на думку автора, досягнуто певні – значущі для цих останніх – результати.

Так, у трьох параграфах розділу I автор дипломного дослідження послідовно визначив умови народження, роль та місце риторичного мистецтва в античному світі на тлі концептуальної взаємодії риторики і філософії, дослідив риторичні концепції Арістотеля у відповідності до класичного риторичного канону та оцінив арістотелеву риторику у світлі сучасних риторичних практик. Було підтверджено, що риторика народилася в V ст. до н. е. Р. Х. на руїнах патріархальної архаїки рабовласницького полісу, де осмислення матерії вже не видавалося надійним, а набувало вигляду ймовірності. З огляду на це, риторика закріпила міцний взаємозв'язок з філософією. Їх синтез був покладений в грецькій культурі, котру греки називали «пайдеєю» (з грец. – «виховання»): риторика займалась вихованням слова, а філософія – думки. За античності риторика сформувала свій класичний риторичний канон, завдяки якому мала створюватись риторична промова: інвенція (віднаходження матеріалу), диспозиція (розташування матеріалу), елокуція (оздоблення матеріалу) та оголошення матеріалу.

Зважаючи на традиційне риторичне мистецтво, варто зауважити, що Арістотель критикував традиційну риторику софістів – своїх попередників. Він схилився до думки, що риторика не мала займатись лише актом доведення, вона перш за все відповідає діалектиці. В свою чергу, для «філософської риторики» залишалось надважливим використання інвенції, тому філософ займався

дослідженням трьох її елементів: «звичай» («етос»), «пристрасті» («пафос») та «аргументи» («логос»).

В сучасних практиках інвенція Арістотеля вплинула на розвиток реклами. Логотипи перш за все мали звертатися до людського міркування. Етос сприяв формуванню образу рекламодавця, аби викликати довіру у споживача. Натомість пафос займався дослідженням емоцій, котрі викликає реклама у споживача.

Риторика Арістотеля також мала значний вплив на подальше дослідження та розвиток риторичного мистецтва. На основі її засад в ХХ ст. утворилися дві течії. Представником першої виступав Х. Перельман, що займався дослідженням риторичних аргументів. Представниками другої була «Група μ», котра здійснювала дослідження фігур та тропів.

Надалі, в розділі II було встановлено «образ світу», який окреслений у трактаті Арістотеля «Риторика», та визначений його вплив та внесок у формування античного світогляду.

В першому параграфі третього розділу з'ясовано, що «образ світу» у Арістотеля мав перш за все базуватися на принципах справедливості та користі, які є основою будь-якого закону. Натомість закони, за Арістотелем, перш за все складаються людьми, а тому базуються на етичних засадах.

В другому параграфі був зафіксований античний «світ людини» як приклад тогочасного впорядкованого суспільства і держави. Було з'ясовано, що головними векторами на шляху до впорядкування світу постають: знання себе, незалежність в діях та віднаходження себе у власних вчинках.

У третьому параграфі другого розділу автор окреслив вимір людини як суб'єкта співжиття, справедливості та безпеки в рамках розуміння держави Арістотелем як «спілкування політичного». Було встановлено, що характеристика різновидів риторичних промов сприяє формуванню «образу світу»: судові промови існують у фокусі державного права, а тому мають керуватися законом; епідейктичні – радяться стосовно чогось гожого чи поганого; дорадчі ставлять за мету схилити або відхилити людину від предмету розмови. В своєму дослідженні автор дійшов висновку, що аби досягти мети своєї промови, ритор має перш за все розумітися на

різновидах форм правління, що відображають порядок світоустрою.

Нарешті, аналіз риторичного образу людини в «Риториці» Стагірита, здійснений в розділі III дипломного дослідження, дозволив дослідити особливості людської вдачі.

В першому параграфі третього розділу автор дійшов висновку, що люди в сукупності своїй прагнуть лише до одної цілі – «блага». Саме з метою досягнення «щастя», судові промови послуговуються принципом справедливості; в дорадчих люди радяться стосовно гожого та прекрасного; а в епідейктичних – стосовно майбутнього, в якому прагнуть блага.

В другому параграфі було розглянуто образ людської природи з огляду на три складники інвенції («звичаїв», «пристрастів» та «аргументів») з урахуванням топіки. Автор прийшов до висновку, що інвенція, класифікуючи чесноти та емоції людини, підводить їх до узагальнених рубрикацій цього світу. Риторичне мистецтво дає визначення цим рубрикаціям як «топоси». Вони, в свою чергу, дозволили врегулювати спірні моменти людської природи та дали можливість поглянути на загальний «образ людини».

У третьому параграфі зазначеного розділу, автор продовжив розгляд особливостей людської природи, згідно зі вченням Арістотеля про «звичаїв», з точки зору статусних характеристик людини за параметром «вік». Було встановлено характеристики у відповідності до трьох вікових категорій: молодь, люди зрілого та похилого віку. Молоді люди постають людьми повними сподівань, наївні, їх постійно переслідує прагнення до перемоги. Люди похилого віку є її абсолютною протилежністю: злі та недовірливі, не схильні до щедрості та хоробрості. Уособлюють золоту середину – люди зрілого віку. Відмінною рисою зрілих людей є розсудок, який дозволяє їм бути хоробрими та вчиняти зважено.

В цілому можна вважати, що головна мета дипломного дослідження була досягнута. Тому воно відкриває можливості надалі детальніше проаналізувати «образ людини» та «образ світу» з огляду на особливості риторичних практик різних культурно-історичних епох.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Аверинцев, С. С. (1996). Античный риторический идеал и культура Возрождения. У Н. Зорина (Ред.), Риторика и истоки европейской литературной традиции (с. 147-166). Изд.: Школа «Языки русской культуры».

Аверинцев, С. С. (1996). Античная риторика и судьбы античного рационализма. У Н. Зорина (Ред.), Риторика и истоки европейской литературной традиции (с. 115-145). Изд.: Школа «Языки русской культуры».

Аверинцев, С. С. (1996). Риторика как подход к обобщению действительности. У Н. Зорина (Ред.), Риторика и истоки европейской литературной традиции (с. 158-190). Изд.: Школа «Языки русской культуры».

Анненкова, И. В. (2012). Место риторики в зарубежной и отечественной филологии. Филология: научные исследования, 2, с. 5-24.

Аристотель. (1937). О душе. Государственное социально-экономическое издательство.

Аристотель. (1978). То́пика. У З. Н. Микеладзе (Ред.), Сочинения в четырёх томах (с. 349 — 531). Мысль.

Арістотель. (2000). Політика. (О. Кислюк, Перекл.). Основи.

Арістотель (2002). Нікомахова етика. (В. Ставнюк, Перекл.). АКВІЛОН-ПЛЮС. Режим доступу: http://am.history.univ.kiev.ua/Nikomakhova_etyka.pdf.

Аристотель. (2006). Метафизика. Институт философии, теологии и истории св. Фомы.

Арістотель. (2015) Про софістичне спростування. У В. М. Вандишев (Ред.), Риторика і софістика в історико-філософському дискурсі. (с. 91-145). СНАУ.

Аристотель. (2021) Поэтика. Риторика. У В. Аппельрота, Н. Платоновой (Ред.), АЗБУКА.

Безменова, Н. А. (1991). Очерки по теории и истории риторики. Наука.

Боровкова, О. В. (2009). То́пика: эскалация притязаний. Науч. Ред. Философия, социология, политология.

<https://cyberleninka.ru/article/n/topika-eskalatsiya-prityazaniy>

Булгакова, А. А. (2008). То́пика в литературном процессе: пособие. ГрГУ.

Вернан, Ж.-П. (2008) Происхождение древнегреческой мысли. (Ф. Х. Кессиди, А. П. Юшкевича, Перекл.). Прогресс.

Гаспаров, М. Л. (1972). Цицерон и античная риторика. У М. Л. Гаспаров (Ред.), Марк Туллий Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве (с. 7-73). Наука.

Гаспаров, М. Л. (1991). Античная риторика как система. У М. Л. Стенина (Ред.),

Античная Поэтика (с. 27-59). Наука.

Герасимова, И. А. & Новосёлов, М. М. (2003). Искусство убеждения в традициях логической науки. У И. А. Герасимова (Ред.), Мысль и искусство аргументации (с.9–43). Прогресс-Традиция.

Дюбуа, Ж., Эделии, Ф.,Клинкенберг, Ж.-М., Мэнге,Ф., Пир, Ф. & Тринон,А. (1986). Общая риторика.

<https://kzref.org/obshaya-ritorika.html?page=2>

Кант, И. (1997). Основоположение к метафизике нравов. (Э. Соловьевым и А. Судаковым, Перекл.). У Э. Соловьевым и А. Судаковым (Ред.), *Сочинение в 4-х томах на немецком и русском языках, 3, (сс. 59-227)*. Изд.: Московский философский фонд.

Клюев, Е. В. (1999). Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция). ПРНОР.

Козаржевский, А. Ч. (1980). Риторическое учение Аристотеля. У А. Ч. Козаржевский. Античное ораторское искусство.: Пособие по спецкурсу: (С. 21–23). Изд-во Моск. Университета.

Колесникова, Э. (2014). Введение в теорию риторики. Языки славянской культуры.

Корнилова, Е. Н. (1998.) Риторическое учение Аристотеля (384–322 гг. до н. э.) У Е. Н. Корнилова (Ред.), Риторика – искусство убеждать. Своеобразие публицистической античной эпохи : Учеб. Пос.: (С. 90–105). УРАО.

Лосев, А. Ф. (1976). Культурно-историческое значение античного скептицизма и деятельность Секста Эмпирика. I. Истоки античного скептицизма. У Лосев А. Ф. (Ред.), Секст Эмпирик: Сочинения в двух томах.: Т. 1. (С. 15–20). Мысль.

Лосев, А. Ф. (2000). Риторическая эстетика. У А. Ф. Лосев (Ред.), История античной эстетики. Аристотель и поздняя классика: С. 592–617. Изд-во АСТ, ФОЛИО.

Пантелеева, И. А. (2013). Становление античной риторики: хронология риторических методов и стилей (Платон, Аристотель). [file:///C:/Users/asus/Downloads/intelekt_2013_11_16%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/asus/Downloads/intelekt_2013_11_16%20(1).pdf).

Платон. (1993). Федр. У А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи (Ред.), Платон. Собрание сочинений в 4-х томах (с. 135-191). Мысль.

Поручевская, А. Ф. (2014). Соотношение риторики и философии в культурах античной Греции и Древнего Рима. <https://www.dissercat.com/content/sootnoshenie-ritoriki-i-filosofii-v-kulturakh-antichnoi-gretsii-i-drevnego-rima>

Ричардс, А. А. (1990). Философия риторики. У Н. Н. Попов (Ред.), Теория метафоры (с. 44-67). Прогресс.

Ролз, Дж. (2010). Теория справедливости. (Целищева В.В., Перекл.). Изд-во ЛКИ.

Рузавин, Г. И. (1997). Методологические проблемы аргументации. ИФРАН.

Сватко, Ю. І. (2012а). Методологічні засади європейського філософування в аспекті софійного синтезу. В *Магістеріум. Вип. 47. Історико-філософські студії* (сс. 3-27). Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

Сватко, Ю. (2012б). Між царством необхідності і царством імовірності: наради, рішення, процедури. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 128, 16-21.

Сватко, Ю. І. (2014). Народження риторики з духу філософії, або Деякі наслідки античного філософування «з людським обличчям». У *Магістеріум. Вип. 55 Історико-філософські студії* (сс. 3–15).

Сватко, Ю. І. (2021). Опускул про метод, або Як філософи текстуально маркують свою методологічну позицію (текст навздогін тексту). *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 7, 40-70. <http://nzpr.ukma.edu.ua/article/view/238442>

Серио, П. (1993). В поисках четвертой парадигмы. В Ю. С. Степанов & Ю. И. Сватко (Ред.), *Философия языка: в границах и вне границ: Т. 1* (сс. 37-52).

Токарева, Т. (2014). Риторика античності та її вплив на становлення стилістики. В Наукові записки, Серія: філологічні науки, 130, 190-196. <https://core.ac.uk/download/pdf/83099784.pdf>

Узбек, К. М. (2010). Систематизація наукових і філософських знань у творах Арістотеля – форма розвитку античної раціональності. У Г. В. Тимофєєва (Ред.), *Фрагменти побудови античної науки, філософії і культури (сс. 125-134)*. Східний видавничий дім. <http://www.experts.in.ua/baza/doc/download/uzbek.pdf>

Цицерон. (1994). То́пика. В Цицерон, *Эстетика: трактаты, речи, письма* (с. 56–81). Москва: Искусство.

Шуйская, Ю. В. (2005). То́пика и аргументация в различных теориях риторики [Автореф. диссертации, Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова]. МГУ. <https://www.dissercat.com/content/topika-i-argumentatsiya-v-razlichnykh-teoriyakh-ritoriki/read>

Эко, У. (2007). *История уродства*. (Сабашникова А.А., Макаров И.В., Кассирова Е.Л., Сокольская М.М., Перекл.). СЛОВО. http://www.pseudology.org/Eco_Umberto/IstoriaUrodstva2.pdf

Burkett, J. W. (1989). ARISTOTLE, RHETORIC III: A COMMENTARY. <https://repository.tcu.edu/bitstream/handle/116099117/4295/Burkett.pdf?sequence=1>

Lausberg, H. (1998). Handbook of Literary Rhetoric. A Foundation for Literary Study (trans. D. F. Orton and R. D. Anderson). https://www.academia.edu/22517889/H_Lausberg_Handbook_of_Literary_Rhetoric_A_Foundation_for_Literary_Study_trans_D_F_Orton_and_R_D_Anderson_Pp_xxxi_921_Leiden_Boston_and_Cologne_Brill_1998_first_published_in_German_1960_2nd_edn_1973_Cased_240_50_ISBN_90_04_10705_3

Mill J.S. (1863). Utilitarianism. <https://www.utilitarianism.com/mill1.htm>

Torto, R. T. (2020). Aristotelian Rhetorical Theory as a Framework for Analyzing Advertising Texts in the Print Media in Ghana.
<https://www.academypublication.com/issues2/tpls/vol10/03/02.pdf>